

ANTAL ATTILA

**A magyar politikatudomány
(újra)intézményesedése*****Bevezetés**

„A politika tárgya nemcsak az állam, hanem a közösségnek minden olyan közös ügye, ahol a megszokott dolog szembekerül a változás, a bukás, vagy az új fejlődés lehetőségeivel. Ennek felismerésében a politika tárgyának azt az erőfeszítést tekintjük, amelyben a közösség a maga egyensúlyát megtartja vagy megkeze-
reszi.”

Bibó István¹

2019 a rendszerváltás harmincadik évfordulója, ezzel elérkezünk a politikai és társadalmi számvetések időszakába. Jelen tanulmány körvonalazni kívánja a hazai politikatudomány 1970-es és 1980-as években zajló intézményesülési folyamatának főbb irányvonalait. Túlzás lenne azt állítani, hogy a politika- vagy általában a társadalomtudományoknak nagyon komoly szerepük volt a rendszerváltásban, ugyanakkor egyrészt hozzájárultak egy rendszerváltó légkör megteremtéséhez, másrészt (és talán ez lehet az egyik legerősebben megfogalmazható kritika) a hazai politikatudomány már az 1980-as évektől a politika alá rendelődött. Másképp fogalmazva, nem dolgozott ki

* A tanulmány a *Nyugati hatások és transzferok a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években* című, NKFI-125374. számú kutatási program keretében készült.

¹ Bibó István: *A politika mint szisztematikus tudomány*. MTAK Kt. Ms 5116/19. 19–30. Forrás: <http://www.forrasfolyoirat.hu/0202/bibo.html> (Letöltve: 2018. 12. 20.)

olyan kritikai megközelítéseket – a nyugati sztenderdek átvétele ellenére sem –, amelyek érdemi kritikai eszköztárral ruházták volna fel a mindenkori politikai és társadalmi folyamatok elemzésére. Fő állításom tehát az – és ebből a kortárs politikatudomány számos hiányossága, máig éró gyermekbetegsége is levethető –, hogy a hazai politikatudomány a szocialista-kommunista keretrendszerbe részben tervezett módon került integrálására az 1970-es évek második felétől; részben pedig a gyengülő rendszer adta lehetőségeket a politikatudományi szempontokat megismerő és elsajátító, más társadalomtudomány területéről érkező tudományos elit spontán próbálkozásokkal folyamatosan támogatta, mivel tudatában volt annak, hogy a lebomló világrend megnyitja a lehetőséget a nyugati politikatudományi szempontok hazai alkalmazása előtt. A politikai folyamatok tehát a politikatudomány előtt jártak, és ez a távolság csak fokozódott a rendszerváltás utáni Magyarországon, természetesen a politikatudomány kárára.

Azonban ezen történelmi determinációk túlhangsúlyozása sem szerencsés. Valuch Tibor szerint a rendszerváltás során az „egyetemek ideológiai oktatási részlegeinek helyén társadalomelméleti és/vagy politikatudományi intézetek jöttek létre, korábbi oktatói állományukat javarészt megtartva, ami nem minden esetben vált a magyar társadalomtudományi kutatás és oktatás javára”.² A rendszerváltás természetesen jelentős kontraszelekcióval járt együtt, ugyanakkor a tanulmányban éppen arra teszek kísérletet, hogy árnyaljam azt a képet, hogy a rendszerváltás előtti ideológiai meghatározottságú társadalomtudományból csupán a rendszerváltás kényszereinek hatására alakult ki a politikatudomány. Álláspontom szerint – számos valódi hiányosságával és számos determináció mellett, de – az 1970-es évektől elkezdett újjászerveződni a hazai politikatudomány.

Jelen tanulmányban ennek az itt ellentmondásos politikai és tudományos helyzetnek a történelmi aspektusait járom körül vázlatosan, bemutatva a folyamatban lévő kutatás eddigi

² VALUCH Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In: KÖSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 623.

eredményeit és a további vizsgálódások főbb irányait. A kutatás a tágan értelmezett tudománytörténet és jelenkortörténet területén helyezkedik el. A kutatás módszertana pedig a témával foglalkozó szakirodalom, a forrásszövegek feldolgozása és elemzése, valamint a politikatudomány hazai intézményesülésében kulcsszerepet játszókkal készített interjúkból vett adatok, információk feldolgozása. Jelen tanulmány elkészítéséhez nélkülözhetetlen segítséget kaptam Ágh Attilától, Bayer Józseftől és Bihari Mihálytól.

Előzmények: A politikával való tudományos foglalkozás a második világháború előtt

A politikatudomány az egyik legfiatalabb társadalomtudomány: kialakulása és intézményesedése a nyugati politikai rendszerekben is a 20. századhoz kötődik. A politikatudomány legnagyobb professzionális szervezete, az Amerikai Politikatudományi Társaság (American Political Science Association, APSA) megalapítására 1903-ban került sor. Ugyanakkor a tudományos keretrendszerekbe integrálódó politikatudomány ezer szállal kötődött és kötődik egyéb tudományterületekhez: a filozófiához, a közgazdaságtanhoz, a szociológiához és a jogtudományhoz. Mindez különösen igaz a hazai helyzetre, ahol a politikai gondolkodás 19. századi, a dualizmushoz kötődő és a 20. századi, főként a két világháború közötti tradíciói jelentették az alapokat,³ amelyekre közvetett módon építkezni tudtak az 1970–1980-as évek folyamatai.

A tágan értelmezett politikatudomány előképének tekinthető a 19. századtól kibontakozó politikai és pamfletirodalom,⁴ valamint jogtudományba ágyazott államtan, állambölcselet, alkotmánytan. Bihari Mihály azt hangsúlyozza, hogy a politika tudományos szempontú megközelítése jellemezte Kossuth

³ CSIZMADIA Ervin: *Beszámoló. A magyar politikatudomány tradíciói (OTKA-azonosító: 69072) keretében végzett kutatómunkáról*. 2010. Forrás: http://real.mtak.hu/2695/1/69072_ZJ1.pdf (Letöltve: 2018. 12. 20.)

⁴Uo. 19.

Lajos, Széchenyi István és különösen a centristák elméleti munkáit.⁵ Ebből a korszakból kiemelkedik Eötvös József szintetizáló munkássága, továbbá Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Trefort Ágoston tevékenysége. Csizmadia Ervin szerint egyszerre bontakozik ki a politikatudomány közös előzményeként a publicisztikai irodalom és a politikával való tudományos foglalkozás, méghozzá úgy, hogy meg is határozzák a politikáról való gondolkodás két máig érő keretrendszerét.⁶ Amíg a publicisztikai politikai irodalom a nyugathoz való politikai és társadalmi felzárkózás ügyét képviseli mozgósító jelleggel, addig a politikáról való tudományos gondolkodás alapvetően más utakon jár. „A francia hatásokat magán viselő publicisztika és a német mintájú politikatudomány elfogadottsága, közvéleménybeli népszerűsége korántsem egyforma, s a tudomány pozícióját gyengíti, hogy – szemben a hazai problémákra választ kereső pamfletirodalommal – az idegen hatalom kiszolgálójának tűnik. Meglehetősen korán rögzülnek tehát a szerepek: a publicisztika a haladás (ellenzék), a tudomány az állagvédelem (kormány) oldalára kerül.”⁷

Itt érdemes arra utalnunk, hogy a politikával való tudományos gondolkodás történetének vizsgálata elválaszthatatlanul összefonódott a közjogi tudományterületek, különösen a közigazgatás-tudomány kezdetét jelentő *kameralisztika* (politico-cameralis) oktatásával.⁸ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, illetve előintézményeiben a politikai tudományok oktatása a „Politico-cameralis” Tanszék 1777-es felállításával kezdődött meg, és különféle névváltoztatásokkal, de 1948-ig folyamatosan fennállt.⁹ Éppen ezért érdemes e tárgykörben kiemelni azokat az egyetemi tankönyveket,

⁵ BIHARI Mihály: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2013. 2.

⁶ CSIZMADIA Ervin: I. m. 20.

⁷ Uo.

⁸ A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések. Forrás: https://www.ajk.elte.hu/Jogaszkepzes_konfktotet (Letöltve: 2018. 12. 20.)

⁹ Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézetének rövid története. Forrás: https://www.ajk.elte.hu/file/TSZ_PTI_tortenet.pdf (Letöltve: 2018. 12. 20.)

amelyek az államjogi szempontokon túl kifejezett hangsúlyt fektettek a politika tudományos elemzésére: 1862-ben jelent meg Kautz Gyula *Politika vagy országászat* című munkája, 1894-ben pedig Concha Győző *Politika* című könyve. Mind a két munkára jellemző, hogy a politikával való tudományos foglalkozás sajátos területét és módszertanát próbálja meg körvonalazni, s éles határt húz tudomány és publicisztika közé.¹⁰ Érdemes továbbá kiemelni Kuncz Ignác, Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Kornis Gyula, Jászi Oszkár, Somló Bódog, Szabó Ervin munkásságát.

A szerveződő tudományos politikai gondolkodás egyik nagyon jelentős sajátosságára hívja fel a figyelmet Csizmadia Ervin, aki szerint a nyugati típusú politikatudományi gondolkodás alapvető vonásait tekintve tér el a hazaitól: „Nyugat-Európában a politikáról való, önálló jellemzőkkel bíró gondolkodásnak már a mai értelemben vett politikatudomány megjelenése előtt megvan az átörökíthető saját hagyománya. Ez a hagyomány azután szervesen beépül a professzionalizálódó politikatudomány önálló diszciplínájába. Ehhez képest a magyar politikatudomány szerveződése és megalapozási stratégiája egészen más. Először is kevésbé van jelen benne a filozófia, még kevésbé a politikai filozófia. Ha van is filozófiai háttér, az inkább egy a társadalomtudományt a természettudománytól megkülönböztetni kívánó, német orientációjú értékfilozófiai alapvetés [...], semmint a politikáról való gondolkodás és cselekvés politikai filozófiai megalapozása. De hiányzik belőle egy empirikus orientáció is. A magyar politikatudomány alapműveiben államelvű, jogászias, alkotmány-központú. Ha kíváncsi is a társadalom mozgására, a társadalmat nagyon mechanikusan, mint az állami élet jelenségét írja le. Legtöbb vonásában szinte tökéletes ellentéte a nyugat-európai politikai filozófia és a politikatudomány fősodrának.”¹¹ Szempontunkból ez azért nagyon fontos, mert a 20. század második felében is igencsak jellemző lesz az újraszerveződő politikatudomány egyfajta „ütfüggősége” a régebbi óta intézménysült társadalomtudományoktól és persze a politiká-

¹⁰ BIHARI Mihály: I. m. 2.

¹¹ CSIZMADIA Ervin: I. m. 23.

tól. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a politikatudományi oktatás ezer szállal kötődik az állam- és jogtudományi oktatáshoz.

A két világháború között folytatódott a politikatudomány intézményesedése, és nemcsak a már jelzett egyetemi fakultások keretében, hanem a tudományszervezést illetően is. 1921-ben jött létre a Magyar Néprajzi Társaság, amelynek folyóirata, a *Társadalomtudomány* deklarálta egyesíteni kívánta a politikatudománnyal foglalkozókat is.¹² Ugyanakkor ezen intézményi keretek fejlődése, ahogy más társadalomtudományi területek esetében is, megrekedt a Horthy-korszakban. A két világháború közötti időszakból érdemes kiemelni Magyary Zoltán, Csécsy Imre, Bibó István, Erdei Ferenc, Kautz Gyula¹³ munkásságát, valamint a már említett Concha Győzőt.

1945 után fennmaradt a politika tudományos vizsgálatának igénye, azonban a kommunista berendezkedés kiépítése során és a totalizálódó politikai rendszerben egyre ideologikusabbá vált a tudományos oktatás és kutatás. Ezzel párhuzamosan diszkreditálódott a „polgári politikatudomány”, és a felsőoktatásban a történelmi materializmus, a tudományos szocializmus oktatása került a középpontba. Bihari Mihály megállapítása szerint „Ez vezetett el egy sajátos tudományos »emlékezetvesztéshez«, ezért tűnhetett – s részben tűnik még ma is – új divatnak, jobb esetben új diszciplínának a politikatudomány és művelése. Az »emlékezetvesztés« inkább »emlékezettörlés« volt, hiszen a magyar politikai gondolkodás nagy alakjai és művei mintegy három évtizedig elő sem fordulhattak az államról, a politikáról írott művekben és az oktatásban.”¹⁴

¹² Uo. 27.

¹³ BIHARI Mihály: I. m. 3.

¹⁴ BIHARI Mihály: I. m. 3.

A politikatudomány újjászervezése a hetven és nyolcvanas években

„A magyar politikatudomány képviselőinek – elsősorban hazánk és a magyar politika hitele, nemzetközi elismertsége következtében – a nemzetközi tudományos életben is tekintélye van, mondanivalójuk érdeklődést vált ki [...] A magyar tudomány aktív részvételét a világkongresszuson és a nemzetközi fórumokon szocialista partnereink is szorgalmazzák.”

*MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály*¹⁵

A rendszerváltás következtében tehát megszakadt a politikatudomány tulajdonképpen ki sem bontakozott története, amely az 1970-es évektől indult csak újra.¹⁶ Balogh István szerint „[e]kkor jelentek meg az első politikaelméleti publikációk és empirikus vizsgálatok a politikatudomány lehetőségéről, alapfogalmairól, valamint a közvélemény alakulásáról”.¹⁷ Érdemes abból kiindulni, hogy a tradicionálisan kétforrású (publicisztikai irodalom és a politikával való tudományos igényű foglalkozás) politikatudomány a világháború utáni kommunista berendezkedéshez vezető átmenetben fokozatosan elveszíti mind a két pillérét: elhal a szabad véleménynyilvánításon és a politikai folyamatok elemzésén alapuló publicisztika és bekövetkezik a tudományosság marxista-leninista elvek mentén történő átkódolása. Az újjáalakuló politikatudomány az 1970-es évektől a tudományos keretrendszerekben kezd kibontakozni, amelyhez hozzájárul majd az 1980-as évek szamizdatirodalma, amely a politikai publicisztika műfajának rehabilitálását jelenti. Ebben a tanulmányban elsősorban az első, vagyis a politikával való tudományos foglalkozás keretrendszereivel foglalkozom.

A következőkben három csomópont mentén tekintem át a politikatudomány újjászervezését és intézményesedését. (1)

¹⁵ *MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály: Javaslat a Politikai Bizottság számára a Magyar Politikatudományi Társaság megalakítására.* 1982. január 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 288. f. 5/845. ó. e. (a továbbiakban: MSZMP KB-javaslat, 1982).

¹⁶ BALOGH István: A politikatudomány Magyarországon az 1990-es években. *Politikatudományi Szemle*, 1999/2. 131–142.

¹⁷ BALOGH István: I. m. 131.

Először is röviden felvázolom azt a tudományos (oktatási, kutatási) és politikai közeget, amelyben elindult a politikával való tudományos foglalkozás megszerveződése. Mindezt (2) két együttesen kibontakozó enyhülési folyamat kanalizálta: egyrészt a politikatudományok felé való moszkvai nyitás, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) viszonya a társadalomtudományokhoz. (3) Ezután rátérek az intézményesülés főbb lépéseire, különös tekintettel a tudományszervezés kulcs-elemeire.

Az politikatudomány intézményesedését megelőző oktatási és tudományos környezet

1947–1948-tól elkezdődött az oktatási rendszer többszektorúságának felszámolása, az új általános és középfokú oktatási rendszer alapvető feladata az lett, hogy materialista-ateista szellemben nevelje a fiatal generációkat,¹⁸ s ehhez igazodott a társadalomtudományok felsőoktatási helyzete is. 1948–1949-től indult meg az a reform, amelynek célja a felsőoktatási rendszer átszabása volt a „népi demokrácia” igényei szerint. 1950-ben jött létre az Eötvös Loránd nevét felvett budapesti egyetemen az első önálló marxista-leninista tanszék, amely jelezte, hogy az önálló, „burzsoá” politikatudománynak még sokáig nem lesz lehetősége a kibontakozásra. A magyar tudomány az 1950-es években elszigetelődött, megszűnt a szociológiai és pszichológiai tárgyak oktatása és kutatása. A nemzetközi életbe való korlátozott – a politikatudományt ugyan még semmilyen tekintetben nem érintő, ugyanakkor a politika tudományos vizsgálatának egyéb társadalomtudományi tendenciáit megalapozó – vissza-integrálódása az 1960-as években indult meg.¹⁹

A tudományos intézmények, így mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia (MTA), elveszítették tudományos és költségvetési autonómiájukat, ami különösen érzékenyen érintette az egyetemeket, ahonnan a kutatás egyre inkább az 1950-es évektől megszerveződő akadémiai kutatóintézetekbe cso-

¹⁸ VALUCH Tibor: I. m. 618–619.

¹⁹ Uo. 627.

portosult.²⁰ 1948-ban az MTA-tól minden tudományszervezési és irányítási jogkör a Magyar Tudományos Tanácshoz került, amely megszervezte a tudományáganként egymástól szigorúan elválasztott kutatói hálózatot. 1948-tól működött az Állam- és Jogtudományi Kutatóintézet, az 1950-es években hozták létre a Közgazdaságtani és Filozófiai Intézetet, 1958-ban létesült az akadémiai Pszichológiai Bizottság, valamint 1961-ben a Szociológiai Bizottság, majd 1963-tól az önálló Szociológiai Kutatócsoport jött létre. Ez a tendencia egyúttal arra is rámutat, hogy a politikatudomány egy politikailag kötött, de szilárd intézményi bázissal rendelkező környezetben kezd majd kialakulni: ez az egyik oldalon igen komoly előny, ugyanakkor abból a szempontból hátrány, hogy az intézményesedő politikatudomány nehezen tudja legitimálni önállóságának szempontjait mind a rendszerváltás előtt, mind pedig azt követően. Vagyis a politikatudomány a társtudományok között, azokkal együttműködve, illetve valamikor azok ellenében tud majd intézményesedni.

A későbbi kibontakozás szempontjából jelentős, hogy az egyetemeket megfosztották a tudományos címek odaítélési jogától, átszervezték a tudományos minősítések odaítélésének egész rendszerét és szovjet mintára bevezették a kandidátusi és a tudományok doktora fokozatokat.²¹ Az 1956-os forradalom utáni átmeneti enyhülést ismét felváltotta az ideológiai szigorítás, és a politikatudomány kibontakozási lehetőségeit még jó pár évig késleltette, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága által 1958-ban elfogadott Művelődéspolitikai elvek szerint az oktatás és kultúra legfontosabb feladata a marxista-leninista eszmék terjesztéséhez való hozzájárulás, s bár ideológiai elkötelezettség nélkül nem szerezhettek senki tudományos fokozatot, de 1958-ban ismét lehetővé tették az egyetemi doktori („kisdoktori”) cím megszerzését.²² A politikai kérdésekkel való tudományos foglalkozás rehabilitálását az is nehezítette, hogy 1957-től létrejött a kádereképzés gerincét jelentő marxista-leninista esti egyetem

²⁰ Uo. 625.

²¹ Uo. 620.

²² Uo. 620–621.

intézményrendszere, valamint 1968-ban egyetemi rangot kapott az MSZMP Politikai Főiskolája. Az 1970-es évek szellemi erjedését nagyban elősegítette, hogy ebben az évtizedben nyílt lehetőség a kelet- és nyugati-európai intézményekbe hazai ösztöndíjjal bekerülni.²³

Az enyhülés kezdete: a moszkvai nyitás és az MSZMP viszonya a politikatudományhoz

A politikatudomány esetében, amely a rendszer szempontjából talán az egyik legszenzitívebb „burzsoá” tudományterület volt, az általános politikai enyhülés korszaka hozza el az alapvető változásokat. A politikai, ideológiai enyhülésnek több összetevője volt. A tudománypolitikai közvetlen irányítás és a centralizáció az 1970-es évektől fokozatosan gyengült, és a rendszer ideológiai fellazulása elkerülhetetlen volt. Ennek kapcsán Valuch Tibor kifejti: „1972–1973-ban, a gazdasági reformok leállításával párhuzamosan indított offenzíva következtében – a Lukács Györgyhez kötődő filozófusokon kívül – a szociológus Szelényi Ivánt, a szociológiai iskolát teremtő Kemény Istvánt és tanítványainak egy részét is kizárták a nyilvánosságból. Ám ezek a kutatócsoportokat és kutatási irányokat is felszámoló lépések közvetett módon meggyorsították az akadémiai értelmiség egy részénél – elsősorban a társadalomtudományi kutatók esetében – a kritikai beállítottság kialakulását.”²⁴

²³ A nyugati ösztöndíjak közül elsősorban a Ford-ösztöndíjakat érdemes kiemelni. Somlai Katalin utal arra, hogy a társadalomtudományi ösztöndíjak a korábbi szándékolt visszaszorítást követően, az enyhülés után egyre inkább előtérbe kerültek. Forrás: SOMLAI Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In: TISCHLER János (szerk.): *Kádárizmus – Mélyfúrások. Évkönyv XVI.* 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 288–293. A tágan vett társadalomtudományi ösztöndíjasok közül érdemes megemlíteni 1964-ből: Bródy András az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéből került a Boston–Cambridge – Harvard Research Projectbe; Szelényi Iván az MTA Szociológiai Kutatócsoportjából kapott ösztöndíjat a Columbia University Department of Sociologybe; Viski László pedig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetét képviselve vett részt a New York-i University School of Law munkájában. MOL XIX-J-1-k 1965 USA 7. doboz.

²⁴ Uo. 628.

Érdeemes ugyanakkor arra is utalni, hogy a hrucsovi desztalinizáció idején nagy hangsúlyt kapott, hogy a bipoláris világrendek közötti harc súlypontja a gazdasági és ideológiai területekre tevődik át, majd az 1970-es években nyilvánvalóvá vált, hogy az enyhülés nem jelenti automatikusan az ideológiai harc feladását. Erősítették a szovjet blokkon belüli koordinációt, és 1973-tól rendszeressé váltak az ideológiai és külügyi titkárok találkozói, amelyeken belül a fő kérdés az propaganda-ellenpropaganda volt. Ennek keretében igyekeztek összefogni a társadalomtudományi kutatásokat, amelynek keretében egy-egy párt kutatási területeket kapott: az MSZMP-re a szociáldemokrácia és a szocialista demokrácia témaköröket osztották.²⁵

Ebben az erjedő közegben óriási hatása volt annak, hogy hasonló tendenciák jelentek meg Moszkva felől, amelyek egyszerre hatottak egyfajta visszaigazoló erőként, illetve görgették tovább a folyamatokat. Ágh Attila közlése szerint kiemelten fontos volt a Nemzetközi Politikatudományi Társaság (International Political Science Association, IPSA)²⁶ 1979-es, Moszkvában tartott világkongresszusa. A szervezetnek ez volt a tizenegyedik világkongresszusa, és az első olyan, amelyet nem nyugati országban rendeztek meg, ugyanakkor a korábbi konferenciákon is voltak a keleti blokkból érkező előadók.²⁷ Bayer József szerint az IPSA-konferencia a kölcsönös nyitás keretében értelmezendő: „A kölcsönös nyitás jegyében álló kezdeményezés elég bátor cselekedet volt nyugati és keleti részről egyaránt. Mindenesetre ennek nyomán a hazai tudománypolitika korifeusai formalizálni kívánták a politikatudomány legitim működésének kereteit az adott viszonyok között.”²⁸ Kulcsár Kálmán a következőképp írt az eseményről: „A Politikatudományi Világ-kongresszusnak

²⁵ Lásd erről lapszámunkban: TAKÁCS Róbert: Helsinki és a kulturális csere. *Múltunk*, 2018/4. 161.

²⁶ Forrás: <https://www.ipsa.org/> (Letöltve: 2018. 12. 20.)

²⁷ 1970-ben az IPSA Münchenben rendezett VIII. kongresszusán magyar részről dr. Antalffy Gyula jogászprofesszor (Szegedi Tudományegyetem) vett részt. Előadása az állam- és jogelmélet kérdéseivel foglalkozott. Erről egy minuszos hír számolt be a napisajtóban. *Magyar Nemzet*, 1970. augusztus 30.

²⁸ BAYER József: Beszéd a Magyar Politikatudományi Társaság ünnepi közgyűlésén a Társaság 35 éves fennállásának alkalmából. *Politikatudományi Szemle*, 2018/1., 7.

azonban két szempontból is mindezeken túlmenő jelentősége volt. Egyrészt azért, mert a világban jelenleg végbemenő folyamatok olyan »kihívást« jelentenek a politika és ezzel együtt a politikatudomány számára, amely szükségképpen nagyobb erőfeszítésre készíti ezt a tudományt, és ezzel természetesen jelentőségét is fokozza. Másrészt az a tény, hogy ezt a világkongresszust Moszkvában rendezték, és ezzel a szovjet politikatudomány nem is akármilyen alkalommal demonstrálta a politikatudomány jelentőségét, jelzi e tudomány fontosságának tudatosodását a szocialista társadalmakban.²⁹

Ezek a nyitási folyamatok az MSZMP-n belül elindultak az 1970-es évektől, a döntő fordulópontra az IPSA-konferenciát megelőző és a hazai részvételt megalapozó MSZMP KB 1978. június 20-i határozata, amely a politikatudományi kutatások helyzetének tárgyában született. Ennek eredményeként az MTA 1980-ban létrehozta a Politikatudományi Bizottságot.³⁰ Elindult tehát a politikával való tudományos foglalkozás fokozatos és folyamatos rehabilitálása, sőt az MSZMP hivatalos szintjein is fokozottan támaszkodtak e tudományra. Az 1980-as évek első felében még általános álláspont volt a társadalomtudományok pártirányításának koncepciója, ennek megtestesítő intézménye a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság volt, amelynek segítségével a párt mind az állami, mind a párthoz kötődő intézményekben (különösen az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében) koordinálta a társadalomtudományi kutatásokat: tulajdonképpen megrendeléseket adott a tudományos élet számára. Az MSZMP KB már az 1980-as évek elején tisztában volt azzal, hogy jelentős változásokra van szükség a társadalomtudományi kutatások terén, és mind a politikai, mind a tudományos élet hatékonyságát komolyan lerontja az erős ideológiai meghatározottság.³¹ Az az igény, hogy a politikával való

²⁹ KULCSÁR Kálmán: Korszakváltás a társadalomtudományban. *Magyar Nemzet*, 1979. szeptember 9.

³⁰ ÁGH Attila: A magyar politikatudomány helyzete. Az MTA IX. Osztály Politikatudományi Bizottságának jelentése. *Politikatudományi Szemle*, 1996/1. 144.

³¹ Lásd: Az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a XI. Kongresszust követően ajánlott társadalomtudományi témák kutá-

tudományos foglalkozás mentes legyen az állami ideológiai meghatározottságtól legjobban az egyébként egyfajta „politikatudomány-pótlék” funkciót betöltő marxizmus-leninizmus oktatásának kritikáján keresztül vizsgálható. Az MSZMP KB 1982-ben rámutatott,³² hogy óriási a feszültség és az elégedetlenség a marxista-leninista oktatással szemben, és jelentősek a szakmai problémák is. Ebből következett a kritikai szempontok elfogadása: „A hallgatók joggal igénylik, hogy az oktatás fordítson nagyobb figyelmet a mai polgári elméletek ismertetésére és kritikájára. Ez természetesen összefügg azzal is, hogy az utóbbi időben többféle, a modernség nevében fellépő polgári elmélet hatása volt megfigyelhető a hallgatók egy részénél. Ezeknek az irányzatoknak jelentős része csupán mint divatáramlat jelentkezik, tartós világnézeti hatást nem gyakorolnak a hallgatókra, de fontos politikai és gazdasági kérdésekben befolyásolhatják álláspontjukat.”³³ Az MSZMP KB elismerte, hogy az eddigi megközelítés – a nem marxista politikai és gazdasági megközelítések vulgáris ismertetése és antimarxista jellegének hangsúlyozása – lényegében tarthatatlan, és bár a marxista-leninista képzés, kutatás korszerűsítését irányozta elő, mindez valójában immár az intézményesedő politikatudomány kibontakozásához járult hozzá. 1985-ben az MSZMP KB nyíltan kifejti, hogy az ideológiai útvesztés, az elvi-elméleti elbizonytalanodás és a polgári eszmerendszerek felerősödött hatásának oka, hogy „az új jelenségek és problémák egy részének marxista-leninista alapra épülő elemzése késik”.³⁴ A társadalomtudományi, különösen a politikatudományi megközelítések immáron nem csupán a tudományos szférában, hanem a politikaiban is jelentős hatást kezdtek gyakorolni: „A politikai vezetés a döntések előkészítse-

tásának tapasztalatairól (1980. június 3.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1980–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 25–29.

³² Az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a marxizmus-leninizmus oktatás helyzetéről és korszerűsítésének feladatairól az állami felsőoktatásban. In: VASS Henrik (szerk.): I. m. 384–400.

³³ Uo. 389–390.

³⁴ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a tudománypolitikai irányelvek érvényesülésének helyzetéről (1985. január 29.). In: Vass Henrik (szerk.): I. m. 821.

során igénybe veszi egyes kutatók, tudósok, szakértő testületek közreműködését, rendszeresen kikéri a tudományos testületek véleményét a fontosabb gazdaság- és társadalomtudományi kérdésekről.”³⁵

A politikatudomány intézményesedésének főbb irányai

Az előző pontban vizsgált politikai keretrendszerben bontakoztak ki a politikatudomány legfontosabb intézményesülési tendenciái. Ahogyan arra az előző pontban utaltam, a Politikatudományi Bizottság létrehozása áttörést jelentett. Ezzel lényegében egy féloldalas helyzet jött létre: a politikatudomány egy olyan társadalomtudományként kezdett el intézményesedni az akadémiai szférában, amelynek sem felsőoktatási háttere, sem pedig szakmai szervezetrendszere nem volt (a helyzetet csak tovább bonyolította, hogy a kutatási háttér viszont adott, ahogyan arra az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kapcsán utalok).³⁶

Ennek megfelelően két fő irányba indultak el a folyamatok az 1980-as években: egyrészt előbb létrejött a politikatudomány szakmai és részben akadémiai hálózata, majd pedig a politikatudomány kezdett intézményesen is megszerveződni a felsőoktatásban. Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya által a Politikai Bizottság 1982. január 19-i ülésére készített javaslat³⁷ szólta a Magyar Politikatudományi Társaság (MPTT) létrehozásáról. A PB megállapította, hogy a KB 1978. június 20-i határozatának végrehajtása során számos kutatóintézetben és tanszéken indultak meg a tervszerű

³⁵ Uo. 821.

³⁶ Ágh Attila a kialakuló, egyensúlytalan politikatudományt a következőképp elemzi: „1982 tavaszán megalakult a Magyar Politikatudományi Társaság is. A megkésztet intézményesedést jól mutatta, hogy a nyolcvanas évek végéig voltaképpen csak egy valódi politikatudományi tanszék szerveződött meg (az ELTE Jogi Karán), a többi pedig csak félúton volt a tudszoc és a politikaelmélet között. A Társadalomtudományi Intézet ugyan jelentős politológus kutatógárdát és könyvtárat gyűjtött össze, ez az alapvetően szociológiára szakosodott intézet mégis csupán kis politológiai sziget volt a magyar társadalomtudományokban.” – ÁGH Attila: I. m. 144.

³⁷ MSZMP KB-javaslat, 1982.

politikatudományi kutatások, s ezen kutatómunka koordinálására hozta létre az MTA 1980-ban a IX. osztály mellett a Politikatudományi Bizottságot. Itt érnek össze a belpolitikai és a moszkvai enyhülés száalai, hiszen az MPTT létrehozásának gondolata már az 1970-es évek végén megfogalmazódott, aminek fő oka az 1979-es IPSA világkongresszusa és az általános enyhülési folyamat volt. Az MTA Elnöksége 1979-ben létrehozott egy Intéző Bizottságot, amely a társaság 1982-es megalakulásáig képviselte Magyarországot az IPSA-ban.³⁸ Bayer József megállapítása tehát ebben a keretrendszerben értelmezhető: „A Magyar Politikatudományi Társaság létrejöttének apropója közismerten az a törekvés volt, hogy a politikai rendszerről és a szükséges reformokról való gondolkodás nagyobb teret nyerjen a »béketáborban«, és a szocialista országok kutatói is egyenrangúan vehessenek részt az IPSA nemzetközi kongresszusain, és megvitathassák nézeteiket a nyugati tudósokkal.”³⁹ Az MSZMP KB tehát alapvetően egyfajta tudományos diplomáciai szempontként tekintett a politikatudomány intézményesítésére és kissé meglepő módon úgy hivatkozott a politikatudományra, mint amely integráns része volt a hazai társadalomtudományoknak. Többek között éppen a kialakuló MPTT – amelynek a működési feltételeit és felügyeletét az MTA látta el – tudomány-szervezési tevékenysége volt az egyik fontos tényező, amelynek következtében a politikatudomány az 1980-as évekre elérte ezt a státuszt, ezt alátámasztja az is, hogy jelentős reformpolitikuskok (Pozsgay Imre, Berecz János, Szűrös Mátyás) is részt vettek

³⁸ Az MSZMP KB szerint: „A világkongresszusra több magyar szakember kapott meghívást. A magyar politikatudomány képviselőinek – elsősorban hazánk és a magyar politika hitele, nemzetközi elismertsége következtében – a nemzetközi tudományos életben is tekintélye van, mondanivalójuk érdeklődést vált ki. A kongresszusra való felkészülés megkezdődött, s épp a felkészüléssel kapcsolatos koordináló tevékenység eredményes ellátása, valamint a tudományterület képviselője a világkongresszuson és a Nemzetközi Politikatudományi Társaság vezetőszerveiben igényli a szervezetileg is működőképes Politikatudományi Társaság létrehozását. A magyar tudomány aktív részvételét a világkongresszuson és a nemzetközi fórumokon szocialista partnereink is szorgalmazzák.” – MSZMP KB-javaslat, 1982.

³⁹ BAYER József: I. m. 7.

a működésében.⁴⁰ Az MPTT egy olyan gyűjtőhellyé vált, amely integrálta a különféle társadalomtudományi háttérrel rendelkező és politikatudományi érdeklődéssel bíró szakembereket,⁴¹ és igen fontos állandó tudományos, közéleti vitafórummá vált a rendszerváltás során.⁴² A vándorgyűlések megszervezése mellett a legjelentősebb politikatudományi sorozat (Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve) kiadásával a társaság a politikatudomány intézményesedésének kulcsszereplőjévé vált.

A politikatudomány akadémiai intézményesülése kapcsán meg kell említeni, hogy a politikatudomány a tudományos minősítés tekintetében is önálló tudományággá vált és létrejött a Tudományos Minősítő Bizottság Politikatudományi Szakbizottsága. Az MSZMP Politikai Bizottsága szerint 1979-ben hirdettek meg először politikatudományi aspiratúrát.⁴³ Az 1980-as években folyamatosan emelkedett a politikatudományi kandidátusi fokozatot szerettek száma: a had- és politikatudományokból 1986-ban 174, 1987-ben 197, 1988-ban 220, 1989-ben 237 fő, valamint 1990-ben 254 fő szerzett kandidátusi fokozatot.⁴⁴ Ezek a tendenciák azért is fontosak, mert lényegében ezekben az években termelődik ki az a tudományos szakember-

⁴⁰ Uo. 8.

⁴¹ Erre Bihari Mihály is rámutatott a vele készített interjúban, s kifejtette, hogy nem az volt a lényeg, hogy a szerveződő politikatudomány szakértői „politológusnak” hívják magukat, hanem hogy tudományos igényességgel és elméleti keretrendszerrel vizsgálják meg a hatalmi viszonyokat.

⁴² Bayer József szerint: „A politikatudomány első művelői olyan társdiszciplínákból érkeztek, mint a filozófia, a jogtudomány, a történelem és a szociológia, de sok eredetileg közgazdász képzettségű tag, sőt pszichológus is részt vett a Politikatudományi Társaság összejövetelein. Ráadásul, mivel a Társaság kezdettől a politikai reformtervezetek vitafórumává is vált, a politika iránt érdeklődő újságírók és más közéleti értelmiségiek is szívesen vettek részt a fórumain. Ennek köszönhetően a Társaság közéleti aktivitása felértékelődött a rendszerváltozás időszakában.” BAYER József: I. m. 8.

⁴³ MSZMP KB-javaslat, 1982.

⁴⁴ BALÓ György–LIPOVECZ Iván (szerk.): *Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach '92.* Ráció Kiadó Kft., Debrecen, 1992. Forrás: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1992-D18D/> (Letöltve: 2018. 12. 20.)

gárda, amely dominálni fogja a rendszerváltás utáni politikatudományt.⁴⁵

Egyensúlytalanság alakult ki tehát a politikatudomány hazai intézményesülését tekintve, hiszen akadémiai szinten és a tudományos-szakmai szervezet létrehozása szempontjából az 1970-es évek végétől folyamatos volt az intézményépítés, azonban a politikatudomány oktatása mindehhez csak az 1980-as évek első felétől zárkózik fel. Ezért volt kulcsfontosságú, hogy 1984-ben Bihari Mihály vezetésével megalakult a Politológia Tanszéki Csoport az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. A csoport nem jelentett tanszéki státuszt, és ez az egyetemi tantárgyi struktúra szempontjából (és persze az egyetemen belüli státusz miatt is) igen jelentős volt, ugyanis – ahogyan Bihari Mihály kifejtette – politikatudományi alternatív tárgyakat hirdethettek meg az oktatók a külön tanszéken oktatott marxista-leninista főtárgyak mellett. 1989-ben alakulhatott át a csoport tanszékké, amelynek vezetőjévé Bihari Mihályt nevezték ki. Természetesen az ideológiai tárgyak megszüntetése, átalakítása szóba sem jöhetett az 1980-as évek első felében. Bihari Mihály a vele készített interjú során rávilágított, hogy a politikatudomány első felsőoktatási intézményesedési fázisában meghatározó volt az, hogy 1981-től a Művelődési Minisztérium egyetemi és főiskolai főosztályának vezetője volt. Az ott szerzett tapasztalatokat felhasználva sikerült elindítania az intézményalapítási folyamatot, valamint a minisztériumi évek alatt olyan bizottságot működtetett (Bihari Mihály vezetésével tagjai többek között: Schlett István, Papp Zsolt, Gombár Csaba, Széll János), amely a felsőoktatási reform részeként koncepciókat fogalmazott meg a politikatudomány oktatásának és a tanszék megszervezésének előkészítésére. Ezekre a tantervekre és kon-

⁴⁵ A *Politikatudományi Szemlében*, amely a hazai politikatudomány legfontosabb folyóirata, 1993 és 2007 között felülreprezentáltak voltak a kandidátusi fokozattal rendelkezők és az MTA-tagként publikálók, s a politikatudomány diffúz társadalomtudományi hátterét mutatja, hogy ezen szerzők többnyire jogi, közgazdasági, történelemtudományi vagy filozófiai diplomával rendelkeztek. Az adatok forrása: CSELÉNYI Emese: Publikációs és idézettségi aktivitás a Politikatudományi Szemle hasábjain. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3. 59–87.

cepciókra ágyazottan jött létre és fejlődött tovább a politikatudomány oktatása az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, amelyhez a rendszerváltás után zárkózott fel a többi (fővárosi és vidéki) politikatudományi képzőhely.

A politikatudomány intézményesülésének egyfajta komplex és önálló előtörténetét jelenti az 1966-tól működő MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének és a „Társtud” Intézet folyóiratának, a *Társadalomtudományi Közleményeknek*⁴⁶ a története, amelyek részletes elemzésére ehelyütt nem vállalkozom. A folyóirat a társadalomtudományok lehető legszélesebb spektrumából (történelem, politikatudomány, szociológia, szociálpolitika, filozófia, közgazdaság, politikai gazdaságtan) közölt tanulmányokat. Az MSZMP KB tudományos intézetének elsődleges feladata pedig az volt, hogy tudományos vizsgálataival segítse a pártkongresszusokon felvetett legfontosabb társadalmi, politikai problémák megválaszolását, ugyanakkor a politikatudomány intézményesedése személyi (az intézményesedésben részt vevő szereplő legtöbbször közvetve vagy közvetlenül kötődik a Társadalomtudományi Intézethez) és témaköri (a *Társadalomtudományi Közleményekben* közölt cikkeket megvizsgálva jól látható, hogyan nyer teret egyre inkább az 1980-as évekre a politikatudományi megközelítés) átfedések következtében elválaszthatatlanul összeforrott az 1970-es évek második felétől az intézet történetével. Ahogyan arról Gombár Csaba igen érzékletesen beszámol: a „Társtud”-ban igen termékeny, pezsgő szellemi-tudományos élet folyt, ugyanakkor megfelelő szellemi autonómiával rendelkezett, s „az a képzelgés körébe tartozik, hogy a Társtud. – akárcsak elméleti vonatkozásban is – a pártvezetés integráns része lett volna”.⁴⁷

A Társadalomtudományi Intézet mellett a tágan értelmezett és részben a politikai gyakorlat felé orientálódó politikatudományra igen jelentős hatást gyakorolt a Magyar Közvéleménykutató Intézet, korábbi nevén Tömegkommunikációs Kutatóközpont,

⁴⁶ Elérhető: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/TARSTUDKOZL/> (Letöltve: 2018. 12. 20.)

⁴⁷ MARELYN KISS József: Volt egyszer egy intézet – beszélgetés Gombár Csabával. 2000, 2012/10. 3–14.

amely a korszak egyik legnagyobb társadalomtudományi kutatóhelye volt.⁴⁸ Az Intézet a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztályaként 1963-ban alakult meg. 1968-ban az MSZMP Politikai Bizottsága kinyilvánította, hogy szükség van tudományos eszközökkel végzett közvélemény-kutatásra, ezért 1969-ben megkezdte működését a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja. Közvetlen politikai felügyeletét az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, állami felügyeletét a Minisztertanács látta el. Az intézet alapításáról a Minisztertanács 1056/1988. (VII. 12.) számú határozata rendelkezett. Az intézet óriási hatást gyakorolt az empirikus szociológiára és a politikatudományra, ezen belül is az egyik legjelentősebb közös területre, a politikai szocializáció területén folytatott kutatásokra.⁴⁹

Végül fontos megemlíteni, hogy jelentős szerepet játszottak az intézményesülő politikatudományban a tudomány- és kultúrafinanszírozó feladatokat ellátó magánalapítványok, így a Bethlen Gábor Alapítvány és az MTA-Soros Alapítvány (később Soros Alapítvány)⁵⁰ megjelenése 1984-ben.

Következtetések, további kutatási irányok

Jelen tanulmány egyszerre egyfajta „kutatási jelentés” és iránymutatás a további kutatás irányairól. Eddigi kutatásaim egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a politikatudomány meglehetősen diffúz körülmények között kezdett el intézményesedni az 1970-es és 1980-as években: egyrészt a politikai enyhülési folyamatok egyfajta „kényszertermékeként” tekinthető, másrészt a többi társadalomtudomány előrehaladott intézményesülése miatt állandó lemaradásban volt. Bayer József ezt így összegzi: „a politikatudomány volt a legkésőbb önállósodott tár-

⁴⁸ Lásd erről: TAKÁCS Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban. *Múltunk*, 2017/1. 98–99.

⁴⁹ CSÁKÓ Mihály: A magyar politikaiszocializáció-kutatás történetének vázlatja. *Magyar Tudomány*, 2017/9. 1065–1071.

⁵⁰ A Soros Alapítvány korszakbeli történetéhez lásd: NÓVÉ Béla: *A magyar Soros Alapítvány első tíz éve 1984–1994-ig*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.

sadalomtudományi diszciplína az államszocializmus korában. A közgazdaságtan, a szociológia, a pszichológia tudománya jóval hamarabb kivívták akadémiai és egyetemi önállóságukat, társadalomtudományi diszciplínákként való elismerésüket, a korabeli vegzálások és korlátozások ellenére. Önálló politikatudomány azonban nem létezhetett, mert csak demokratikus hatalom tűri el, hogy nyíltan vizsgálják és a nyilvánosságban vitassák a politikai intézményeket és a hivatalviselők cselekedeteit”.⁵¹

A hazai politikatudomány erős politikai kényszerek között, politikai/hatalmi determinációk közepette intézményesedett. Bár a kialakuló politikatudomány nem lett abban az értelemben a „demokrácia tudománya”, hogy minden tekintetben alkalmas elemzési keretrendszerként kínált volna a kortárs folyamatok megértéséhez és a társadalom felé való artikuláláshoz, kétségtelen, hogy jelentős eredményeket ért el a többi társadalomtudománnyal együttesen. Ugyanakkor a rendszerváltás után eltelt harminc év és a politikatudomány intézményesedésének megindulásától eltelt majd fél évszázad távlatából joggal vethető fel, hogy időszerű annak vizsgálata, hogy milyen káros hatásai vannak a politikatudomány súlyos politikafüggésének, valamint az is, hogy a rendszerváltás politikai rendszerének kudarcai mennyiben az intézményesülő politikatudomány kudarcai is egyben. A további vizsgálódások és viták vonatkozásában előrebocsátom, hogy álláspontom szerint a politikatudomány túlságosan sokat foglalkozott a demokrácia intézményi és procedurális alapjaival – és sajnos túl keveset a demokrácia társadalmi lábazatával. Bibó István ezt a következőképp foglalta össze: „Az emberi szabadságot nem lehet dekrétummal kimondani, hanem az akkor válik hatékonyá, ha a társadalom kis egységeiben a szabad, ember és ember közötti kölcsönösségen alapuló kultúrának a hagyományai ki vannak épülve.”⁵²

Mindezek miatt elengedhetetlennek tartom a hazai politikatudomány intézményesülésének további kutatását, hiszen a nélkülözhetetlen tudománytörténeti vizsgálódások hozzáse-

gítenek bennünket jelen állapotunk teljesebb megértéséhez. Úgy vélem, hogy számos fehér folt kitöltése elmaradt a rendszerváltás után és óriási az intézményi emlékezet hiánya. Újra fel kell fedezni a politikatudomány tradícióit. A magam részéről a továbbiakban az MTA Politikatudományi Bizottság, a Magyar Politikatudományi Társaság, a Társadalomtudományi Intézet, a Magyar Közvéleménykutató Intézet, valamint a Soros Alapítvány történetének alapos feltárását kulcsfontosságúnak tartom a politikatudomány intézményesülésének vizsgálatában. Ezen túl jelentős eredményekkel kecsegtet a különféle társadalomtudományi területek közötti kölcsönhatások, köztes diszciplínák vizsgálata. Végül pedig a politikatudomány intézményesülésének kvantitatív elemzése mellett óriási jelentősége lesz az előbb felsorolt intézményekben és szervezetekben folyó kutatások kvalitatív vizsgálatának.

⁵¹ BAYER József: I. m. 7.

⁵² BIBÓ István: I. m.